

1. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учеб. пособие. - Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 1997. - 480 с.
2. Климов Е.А. Основы психологии: Учебник для вузов. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 295 с.
3. Амонашвили Ш.А. Трактат «Школа жизни».- М.: Изд.дом. Ш. Амонашвили, 1998.
4. Кусаинова М.А. Личностно-ориентированное обучение: история, теория, технология. – М.: МГУ, 2004.

Түйін

Мақалада тұлғаға бағытталған оқыту жүйесі және технологиясы қарастырылады.

Резюме

Статья о системе и технологии личностно-ориентированного обучения в общеобразовательных школах. Раскрываются принципы личностно-ориентированного обучения.

Summary

The article about the system and technology personality-based learning in secondary schools. It reveals the principles of learner-centered learning.

ЖЕТКІНШЕК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АХУАЛЫ

С.С.Хасенов -

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

С.Аманжолов атындағы ШҚМУ

Жеткіншек кезеңі жалпы процесс кезіндегі жеке тұлға болып дамуындағы маңызды фаза "Жеткіншек" сөзінің мағынасы ішкі дүниенің негізгі тенденциясының дамуын көрсетеді.

Жеткіншек үшін анықталған бір заттың түрлерін шешу, өзінің жеке адамдық сезімін қолдау үшін мәнді бола бастайды. Бұндай уақыт ішінде жеткіншектер тек қана бітім жағынан ғана есеймейді, сонымен қатар ақыл-ой, адамгершілік, әлеуметтік жағынан есейеді.

Жеткіншектердің даму үрдісінде көптеген шарттар болады, бір бағыт бойынша даму бағыттылығы тез жүрсе, ал басқада ол баяу жүреді. Сондықтан жеткіншектерде балалық шақпен есею кезеңі қатар жүреді, ал жеткіншектермен құрдастары бір-бірімен даму кезеңіндегі әр түрлілігімен ерекшеленеді.

Г.Г.Федорова осы кезеңге мінездеме бере келіп: "Тұлға бойынша дене бітімінің дамуы біркелкі емес, жыныстық жетілуі байсалды өзгерістерге

ұмтылыс жасау" деп атап көрсетті. Біз жауап іздегеніндей өтпелі кезеннің ішкі қиындығы психограматикалық үрдістердегі "Мен" концепциясының қайта құрылымымен байланысты, екіншіден жастарда шекаралық және анықталмаған әлеуметтік ахуалды түсіну, үшіншіден әлеуметтік бақылау механизмін қайта қайта құрудағы ескерту. Барлық осы бағытқа байланысты жаңа сапаның құрылуы барлық есею бойындағы жерде жүреді. Жеткіншектің ағзасы қайта құрылғанда өзіндік сана сезім, ересектерге және құрбы-құрдастарына қарым-қатынас өзгереді /1/.

Бұл кезеңдегі жеткіншектер өзінің жанұясына деген қатынасын жаңаша бағалай бастайды. Өзін жеке адам етіп көрсетуге ұмтылуынан аулақ жүруге деген қажеттілік туындайды. Жылдар бойы оған әсер етіп келсе солардың бәрінен бөлек кетсем деген ой туындайды. Олардың қатарында ең бірінші жанұядағы ата-анасы тұрады. "Жеке адамын" деген ұмтылысынан ата-ананың қамқорлықтарымен ақылдарына, пікірлерімен, көзқарастарына қарсы тұра бастайды.

Жеткіншектік кезеңдегі психикалық, ағартудың негізі бұл есеюді сезіну бұл өзін жаңа деңгейде бейнелеп көрсетеді.

А.Е.Личко бойынша жеткіншектердің маңызды мінез - құлықты бірнеше реакцияларға бөліп қарастырған эманципация реакциясы, топтық құрбы-құрдастар реакциясы, әуестік реакциясы, сексуалды әуестіктің қалыптасуын ескерту реакциясы.

Біз жеткіншектің "Мен" деген қасиетін түсіну үшін оның үлкендермен қарым - қатынастарына, әсіресе екі ортадағы кездесетін қайшылықтарына тоқталайық.

Жеткіншектердің ересектігінің дамуындағы жалпы бағыт әр түрлі және әрбір бағыттың көптеген варианттары болуы мүмкін.

Жеткіншектік кезеңнің маңыздылығы адамның жеке басының моральдық және әлеуметтік негіздері қолданады және олардың қалыптасуының жалпы бағыты белгіленеді.

Жеткіншектік кезең қиын әрі сыналатын кезең деп есептелінеді. Бұлай бағалау, біріншіден, осы уақытта болатын көптеген сапалық өзгерістерге байланысты, бұл өзгерістер кейде баланың бұрынғы ерекшеліктерін, мүдделері мен қарым-қатынастарын түбірінен өзгертетін сипатта болады, мұның өзі біршама қысқа мерзімде болуы мүмкін, көбінесе күтпеген жерден болады да, даму процесі секірмелі, қауырт сипат алады. Екіншіден, болып жатқан өзгерістер екінің бірінде, бір жағынан, жеткіншектің өзінде әр түрлі елеулі субъективтік қиыншылықтардың болуымен қабаттасады, ал екінші жағынан, оны тәрбиелеудегі қиыншылықтармен ұштасады, жеткіншек ересектердің ықпалына көне қоймайды, онда тіл алмаудың, қарсылық пен наразылықтың әр түрлі формалары шығады (қиқарлық, дөрекілік, қарсылық, тентектік, бүкпелік, тұйықтық).

Жеткіншектік кезеңіндегі дамудың сыналуы көріністерінің пайда болуында биологиялық және әлеуметтік жайлардың ролі туралы теориялық талас жарты ғасырдан астам уақыттан бері болып келеді.

Жеткіншектің ағзасында болатын елеулі өзгерістер ұзақ уақыт бойы осы кезеңдегі жеткіншектер ерекшеліктері мен дамуының сыналу құбылыстарының биологиялық шарттастығы туралы әр түрлі теорияларға негіз болды. Мұндай ұғым біздің ғасырымыздың алғашқы ширегінде үстем болды. Биогенетикалық универсализмнің негізін салушылар С.Холл мен З.Фрейд болды. Олар жеткіншектің дағдарысы мен өзіне тән ерекшеліктері комплексің биологиялық шарттастығы себепті болмай қоймайтын әрі универсал құбылыс деп санады.

А.В.Мудрик бойынша, кіші жеткіншектердің қарым-қатынасының тағы бір ерекшелігі - практикалық іс-әрекет субъектісі ретіндегі жеткіншектің өзі. Егер кіші сынып жасындағы балалардың қарым-қатынасының негізгі пәні болып заттық-практикалық іс-әрекет болса, 7-8 сыныптан бастап - оқушы қарым-қатынас субъектісі ретінде, кіші жеткіншек үшін оқу мен қарым-қатынас оқушының жәке тұлғасы арқылы тығыз байланысты болады.

Сыныптағы қатарластарымен қарым-қатынас ерекшелігі жеткіншектердің өз бағаларына, оқуына қатынасын анықтайды. Л.И.Божович, Н.Г.Морозова, Л.С.Славина зерттеулері 7 сынып оқушылары үшін оқудағы бағаның негізгі құндылығы – баланың сыныпта жоғары стееатусты иемденуіне мүмкіндік беруінде екендігін көрсетті. Егер сыныптағы жоғары әлеуметтік статусты басқа қасиеттер көмегімен алу мүмкіндігі болса, бағаның құндылығы төмендейді. Сыныптағы қатарластарының пікірі негізінде жасөспірімдер ұстаздарын да қабылдайды. Сондықтан, өте жиі жеткіншектер мұғалімдермен қақтығыстарға барады, тәртіпті бұзады, қатарластарының үнсіз қолдауын сезіп, мұндай жағдайларда жағымсыз субъективті қалыптарды сезбейді. Егер мұндай қылық жиі қайталанса, жеке бастың психогенді жаңа құрылымдарының қалыптасуына әкеледі.

Кіші жеткіншектердің өзіндік бағасы тұрақсыз болады. Маңызды адамдармен қарым-қатынас әр-түрлі сезімдердің көзіне айналады. Біреулермен қарым-қатынаста туған негативті сезімдер, басқа адамдармен қарым-қатынас барысында қалыптасқан позитивті сезімдермен компенсацияланады. Сондықтан, қатарластарымен конфликтілер егер бала ата-анасымен және мұғалімдермен қарым-қатынасында әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыратын болса, мектепке психогенді бейімсіздіктің пайда болуына әкелмеуі де мүмкін. Деадаптацияның пайда болу мүмкіндігі егер балада компенсаторлы қарым-қатынас болмаса не асоциалды ортада қатынас жасаса өседі. Жанұядағы не мұғалімдерімен қарым-қатынасының бұзылуы жеткіншектің негативті қалпының, өзіндік баға деңгейінің төмендеуінің себебі болады. Алайда, бақылаулар көрсеткендей, егер баланың сыныптағы статусы жоғары болса, қатарластарымен қарым-қатынас эмоционалды қанағаттандыратын болса, мектепке психогенді бейімсіздік сирек орын алады. Қатарластарымен позитивті қарым-қатынас жеткіншектің жанұядағы және мұғалімдерімен конфликтілі қарым-қатынасының бұзылуын компенсациялайтын сенімді тәсіл болып табылады.

Сонымен, жеткіншектердің маңызды адамдармен қарым-қатынасының бұзылуы психогенді мектепке бейімсіздіктің себебі болып табылады. Егер, кіші сынып оқушылары үшін мұғалімдер мен ата-ана маңызды адам болса, ал қарым-қатынас пәні – практикалық іс-әрекет, оқу болса, жеткіншектердің дезадаптациясының пайда болуына әкелетін негізгі фактор – қатарластарымен қарым-қатынасының бұзылуы болып табылады. Мұндай қарым-қатынастың пәні – оқу іс-әрекеті процесіндегі жеткіншектердің өздері. Жеткіншек кезеңдегі оқу әрекеті танымдық емес, әлеуметтік болады. Оқу әрекетімен байланысты қиындықтар психогенді мектепке дезадаптацияның тұрақты синдромының қалыптасуына әкелуі үшін, оларды бала эмоцияларында сезінуі керек. Егер олар басқа қарым-қатынас сфераларында не іс-әрекетте баланың сәттілік сезімдерімен компенсацияланбайтын болса, жеткіншекті мазалайтын проблемалар шешімі жоқ ретінде қабылдана бастайды; нәтижесінде жеткіншектің өзіндік бағасы төмендеп, дезадаптивті қылық формалары бекітіледі.

Жеке адамның онтогенетикалық дамуындағы әр жас кезеңі өз ерекшеліктерімен және өту заңдылығымен байқалады, олардың нәтижесінде жеке адамның жаңа құрылымдары қалыптасады. Жеке адамның дамуын онтогенезде зерттеу белгілі бір жас кезеңінің басында оған тән бала мен орта арасындағы қатынас қалыптасатындығын көрсетті, ол жас кезеңінің әлеуметтік даму ситуациясы деп аталады (Л.С.Выготский). Дамудың әлеуметтік ситуациясы психикалық даму динамикасын, жаңа психикалық құрылымдардың қалыптасуын анықтайды /2/.

Жеткіншек кезеңде жақсы достарға қажеттілік өте өзекті болады. Кіші сынып кезеңінде қатарластар арасындағы қарым-қатынас маңызы айқын болмайды: балалар ойын барысында қызығушылықтары ортақ достарын табады. Олар өзара жарысады, бір-бірінің сеніміне ие болып немесе жоғалтуы мүмкін, әрі эмоционалды қатынастары елеусіз болады. Балалардың эмоционалды қажеттіліктерінің қанағаттануы қатарластарымен қарым-қатынасына тәуелсіз болады. Бала қанағаттануды ата-анасынан іздейді. Олардан сүйіспеншілік пен махаббатты, қолдауды күтеді. Егер осы жағдайлардағы мүмкіндігі шектеулі болса ғана бала эмоционалды қажеттіліктерін достарының немесе басқа ересектердің көмегімен қанағаттандырады. Жеткіншек кезеңдегі жағдай мүлдемге басқаша. Жыныстық жетілу жаңа сезімдерді тудырады, балада ата-анасынан эмоционалды тәуелсіздікті, еркіндікті алу тілегі туындайды. Жеткіншектер өз қатарластарына қарай талпынып, ертеде ата-анасынан алатындарын олардан табуға тырысады.

Жеткіншектің бірінші қажеттілігі – қызығушылықтары ортақ адаммен достық қатынас орнату. Ер жеткен сайын қиыншылықтарымен, ойларымен бөлісуге мүмкіндік беретін жақын достық қатынастарға қажеттілігі күшейеді. Жеткіншектерге оларды жақсы түсінетін, сүйеніш болатын достары өте қажет. Олар тек құпияларымен, не жоспарларымен ғана бөлісіп қоймайды, сонымен қатар, ішкі проблемаларын, басқалармен қатынасындағы

конфликтілерін шешуге бір-біріне көмектесе отырып, сезімдерімен де бөліседі.

Ерте жеткіншек кезеңде қыздар мен ұлдар өз сезімдерімен көбіне ата-аналарымен бөліседі. Барлығы жанұядағы қатынастардың жақындығына байланысты болады. Уақыт өткен сайын жеткіншектер құпияларымен достарымен бөліседі. Бұл тенденция ересек жеткіншектерде жақсы байқалады. Әйел адамдар ата-аналарына, қатарластарына жақын эмоционалды қатынасымен ерекшеленеді. Бұл қоғамдағы стереотиптерге де сәйкес келеді: ер адамдар өз сезімдерін ашық көрсетуіне болмайды.

Достық қатынастардың жеткіншектерге қажеттілігінің бір себебі – олар әлі де өздеріне сенімді емес, осы үшін көп қобалжиды және жеке тұлға ретінде қалыптаса қойған жоқ. Достары бір жағынан күш берсе, екіншіден, өзіндік Меннің шекарасын анықтауға көмектеседі. Достары көмегімен жеткіншектер жеке тұлғалық және әлеуметтік дағдыларды игереді, ересектер дүниесіне бейімделеді. Оларда мазасыздандарған сезімдерімен бөлісуге болатын қатарластарына эмоционалды қатынасы орнайды.

Жеткіншек жастағы тағы бір күрделі проблема – жалғыздық. Ата-аналарының қызметтен қолы босамай, аға-әпкелерінің жасы бойынша қызығушылықтары сәйкес келмеген кезде, жеткіншектер өз қалыптарын «изоляция, өзіне сенімсіздік, басқалардың зейінінің жетіспеуі, жалғыздық» деп суреттейді. Бұл ер балаларда айқын білінеді.

Жеткіншектер жалғыздықты көптеген себептерге байланысты сезінеді. Кей балалар қарым-қатынаста өздерін қалай ұстауды, қандай қылықтың орынды екендігін, әр түрлі ситуацияларда өзін қалай ұстауды білмейді. Басқалар болса өздерін өте төмен санап, айтылған сынға негативті реакциямен жауап береді. Сыннан қорыққан олар өздерін жағымсыз жағдайға әкелуі мүмкін еш әрекетке бармайды. Апатия мен мазасыздыққа бейім жеткіншектерге басқалармен қарым-қатынас орнату қиын болады. Үшіншілер ешкімге сенбейді, сондықтан ешқандай жақсылық күтпейді. Нәтижесінде бұл балалар ешкім өз қажетіне қолданып алмас үшін эмоционалды жақын қарым-қатынастан бас тартады. Әсіресе ата-анасының қолдауы болмаған жеткіншектерге достық қарым-қатынас орнату қиынға түседі.

Жеткіншек кезеңдегі тұлғалық жаңа құрылымдар - өзбеттілікке талпыну, ересек болу, ересектердің өміріне атсалысу қажеттіліктерімен анықталады. Ересектермен қарым-қатынасында қайшылықтар пайда болуы мүмкін. Осы қайшылықтардың шешілуі жеткіншектің кризистік кезеңнен өткендігін білдіреді. Т.В. Драгунова қайшылықтың үш вариантын қарастырады. Біріншісінде қайшылық тереңдеп, конфликт күрделене түседі. Бұл ересектердің жеткіншектің тәуелсіз болуға, сенім артып, сыйлауды талап ету талпыныстарына ретсіз деп қарауынан болады. Жеткіншек болса ересектің бұл қатынасына әр-түрлі формадағы қарсылықпен жауап береді. Жеткіншектің негативизмі күшейіп, тұлғасының қалыптасуына теріс әсер етеді: агрессивті тенденциялар, өтірік айту, жағымсу т.б. Екінші вариантта

ересектердің бірізді қатынасының бұзылуынан қайшылықтар эпизодты пайда болады. Ересек жеткіншекке алғашында рұхсат берген нәрселеріне тиым салуы мүмкін. Бұл жағдайда жеткіншектің ересектігінің дамуы оның қызығушылықтары мен тапыныстарының мазмұнына байланысты болады. Үшінші вариант қайшылықтар мен конфликтілердің бірте-бірте жойылуымен байланысты. Бұл жағдайда ересектер жеткіншектің ересек кезеңге өтуін толық түсініп, оған қатынасын өзгертеді, қалыптасқан өзара сенімді бұзбауға тырысады /2/.

Бұл кезеңде өзіндік сана-сезім жетіледі. Жеткіншек кезеңнің орта шенінде өзіндік баға тұрақты бола бастайды. Жеткіншектің қарым-қатынастағы қылықтары мен әрекеттері өзіндік бағасымен анықталады. Өзіндік баға деңгейі жоғары болса, басқалармен конфликтілер жиі болады. Өзіндік баға жеткіншектің басқалармен қарым-қатынасы барысында қалыптасады. Қарым-қатынаста бала өзін басқалармен салыстыру арқылы, өзін-өзі таниды. Адамдардың берген бағасы жеткіншектің өзіндік бағасын қалыптастырады. Егер ортаның берген бағасы жеткіншекті қолдамайтын болса, төмен не асыра жоғары бағалайтын болса, өзіндік баға деңгейі адекватты болмайды. Жеткіншек кезеңнің басында тұрақсыз болған өзіндік баға бірте-бірте тұрақталып, жеткіншек кездейсоқ жағдайлардың әсерінен тәуелсіз бола бастайды.

1. Шериязданова Х. Әңгімелесудің сыр-сипаты // *Бастауыш мектеп*. – 1986. - № 12. – 8 б.

2. *Общение и формирование личности школьника. Опыт экспериментального психологического исследования*. -М.: МГУ, 1988. – 135б.

Резюме

В статье проанализированы этнопсихологические и этнокультурные проблемы общения между взрослыми и детьми.

Summary

In the article ethnopsikhologicheskіe and etnokul'turnye problems is analysed intercourse between adults and children.